

Andelko Badurina

Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad
predan 28. 11. 1990.

Iluminirani rukopisi otoka Hvara

Sažetak

Apostolski vizitator A. Valier 1579. po crkvama na otoku Hvaru nabraja više od 30 misala i 20 drugih koralnih knjiga, koje su tiskane prema tridentskoj reformi. To znači da je stotinjak godina ranije, prije Gutenberg, na ovom otoku bilo otprilike isto toliko rukopisnih liturgijskih knjiga, koje su redovito bile iluminirane. Od svega toga do danas se sačuvao tek mali broj, i to četiri u franjevačkom samostanu u Hvaru i jedna u dominikanskom samostanu u Starom Gradu.

Franjevački samostan u Hvaru

1. *Breviarium romanum, 1474, iluminiran jednostavnim dvobojnim inicijalima.*
2. *Psalterium diurnum et Hymnarium, XV. stoljeće, iluminiran višebojnim biljnim i jednostavnim dvobojnim inicijalima.*
3. *Graduale, Kyriale et Antiphonale, XV. – XVII. stoljeće. Prvi dio, pisan u XV. stoljeću, iluminiran je jednostavnim dvobojnim inicijalima, a drugi dio, pisan oko sredine XVII. stoljeća, iluminirao je fra Bono Razmilovč višebojnim biljnim i pleternim inicijalima.*
4. *Hymnarium pro choro S.M. Gratiarum Phariae, 1736. Napisao ga je jednostavnim jednobojevim inicijalima iluminirao fra Antun iz Segeta 1736.*
5. *U ovom se samostanu čuva 50 inkunabula, od kojih su mnoge ručno iluminirane, osobito na prvim stranicama. Posebno bogato iluminirana je Summa confessorum »Defecerunt«.*

Dominikanski samostan u Starom Gradu.

U ovom se samostanu čuva jedan gradual iz početka XV. stoljeća iluminiran jednostavnim crveno-plavim inicijalima.

Kada je godine 1579. veronski biskup Augustin Valier, kao apostolski vizitator obilazio Dalmaciju i pregledavao crkve i crkvene službenike, sa zadaćom da provjeri kako se provode u djelo zaključci Tridentskog sabora (trajao od 1545. do 1563), na početku veljače te godine došao je i u Hvar te započeo svoj posao »inspekcije« hvarske biskupije, koji je trajao oko dva mjeseca.¹ I on, kao i inače apostolski vizitatori tog vremena, pregledava i opisuje svaki predmet u crkvi: kakav je, u kakvom je stanju, da li odgovara propisima, treba li mu popravak ili samo čišćenje, itd. Tako pregledava i liturgijske knjige, u prvom redu misal, koji je doživio najveće promjene i koji je morala imati svaka crkva. Gotovo u svim crkvama otoka Hvara našao je po jedan ili više misala (ovisno o broju svećenika uz nju) i navodi da su »reformirani« (Missale ex reformatis). To su znači već tiskani misali, na latinskom jeziku, dakako. Jedino je u hvarskoj katedrali i u franjevačkom samostanu, osim misala, vidio i još neke koralne knjige. Tako u katedrali osim četiri misala nalazi i »Libri Antiphonarii et graduales necessarii adsunt, et boni«, znači dovoljan broj antifonara i graduala koji su u dobrom stanju, no ne govori da li su tiskani ili rukopisni. U franjevačkom se samostanu u Hvaru nalazi osim »Duo Missalia nova ex reformatis« i »Libri pro Choro per totum annum, novem voluminibus distincti«, znači devet svezaka koralnih knjiga za koje, međutim, ne navodi jesu li reformirane, tiksane, ili pak starinske rukopisne. Sudeći prema broju (devet svezaka), sumnjam da bi fratri u tako kratkom roku nakon Sabora mogli nabaviti toliki broj novih tiskanih knjiga. Skloniji sam vjerovati da su to bile stare koralne knjige rukom pisane na pergamentu, jednako kao i one u katedrali. U dominikanskim samostanima u Hvaru i u Starom Gradu vizitator ne bilježi koralne knjige.

Dakle vizitator tek stotinjak godina nakon pronalaska tiskane knjige na otoku Hvaru nalazi tridesetak reformiranih misala i dvadesetak koralnih knjiga za koje ne znamo jesu li tiskane ili rukom pisane. Jedino je u kapeli u hvarskoj tvrđavi našao nereformirani misal (Missale ex vetustis). To znači da je isto toliki broj liturgijskih knjiga na otoku bio i prije pronalaska tiska, tj. da je svaka crkva imala svoj rukom pisani misal a katedrala i samostani osim misala još i druge koralne knjige, antifonare i graduale, također pisane rukom na pergamentu.

Od svega toga do danas se sačuvalo veoma malo. U katedrali tek nešto ostrizaka kojima su pojačavani hrptovi kasnijih tiskanih knjiga, četiri rukopisa u franjevačkom samostanu u Hvaru i jedan u dominikanskom samostanu u Starom Gradu. Ti iluminirani rukopisi dosad nisu poznati široj javnosti, osim što su neki od onih u franjevačkom samostanu tek spomenuti kod nekih autora,² a nalaze se i izloženi u samostanskoj zbirci umjetnina.

Franjevački samostan Gospe od Milosti u Hvaru

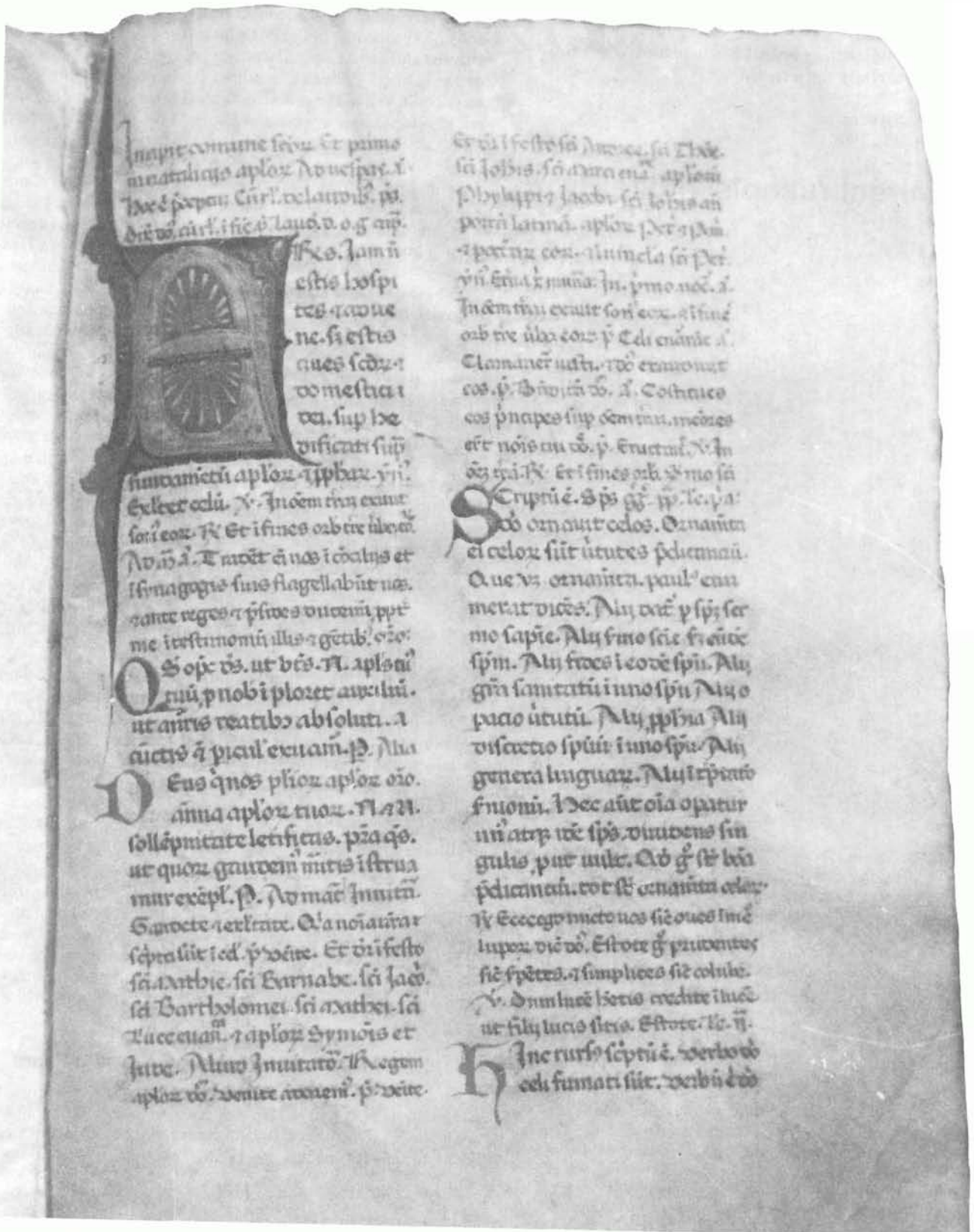
U franjevačkom samostanu u gradu Hvaru sačuvala su se tri iluminirana rukopisa iz XV. stoljeća, jedna iz XVII. stoljeća i jedan iz XVIII. stoljeća, jedan Kuran (nedavno ukraden) i više iluminiranih inkunabula, od kojih ćemo opisati samo jednu.

1. *Breviarium romanum iz 1474.*

Sadrži uobičajen tekst brevijara. Na početku je Rota Paschalis, potom vječni kalendar, a nakon toga slijedi psalterij za cijeli tjedan te brevijar za cijelu godinu.

Pisan je gotičkom minuskulom na pergamentu.

Ima ukupno 434 lista veličine 95 x 140 mm. Format je dakle relativno malen, iz čega je vidljivo da je to osobni, putni brevijar, a ne korski, koji je namijenjen da je iz njega istodobno moli i

Brevijar iz 1472, Commune Sanctorum, inicijal »F«-raters
 Breviary from 1472, Commune Sanctorum, initial »F«-raters

Psalterij, XV. stoljeće, f 66r, inicijal »C«-um invocarem...
 Psalter, 15th century, f 66r, initial »C«-um invocarem...

pjeva više osoba. Kodeks je manjkav i na početku i na kraju, tako da ne znamo koliko je izvorno imao listova.

Tekst je pisan u dva stupca, svaki veličine 22 x 96 mm. Lijevi marginalni prostor širok je 10, srednji 6, desni 22, gornji 14, a donji 31 mm. U svakom stupcu ima 35 redaka. Sastavljen je od kvinterniona, a svaki na kraju ima »custosa«.

Uvezan je u drvene korice obložene smeđom kožom u koju su slijepo utisnuti ornamenti.

I l u m i n a c i j e ovog kodeksa sastoje se od inicijala koje, prema veličini i kvaliteti ukrasa, možemo podijeliti na tri vrste.

1. Veliki inicijali, rađeni plavom bojom s višebojnim biljnim ukrasom crvene boje unutar i oko slova (*Littera dominicalis*), kojima počinju službe pojedinih većih blagdana. Veličina im se kreće od 10 x 10 do 20 x 20 mm. Posebno svečano izrađen je inicijal na početku Zajedničkih službi svetaca (*Commune sanctorum*). Slovo »F«-ratres, iam non estis hospites et aduene... (sl. 1) izrađeno je crvenom bojom u nekoliko nijansi na zlatnoj pačetvorini. Na uglovima su sočni listovi plave, crvene i žute boje, a unutrašnjost slova je zelene boje sa zrakastim linijama žute boje.

2. Jednobojni manji inicijali (*Littera ferialis*). To su majuskulna slova visine 5–8 mm, rađena naizmjenice u crvenoj i plavoj boji bez ikakva ukrasa. Njima počinju pojedini odlomci službi.

3. Sitni jednobojni inicijali, rađeni naizmjenice crvenom i plavom bojom. Njima počinju pojedine važnije rečenice.

Sudeći prema kalendaru, ovaj je brevijar franjevačkog podrijetla, ali je nemoguće ustanoviti gdje je nastao, no prema paleografskim kriterijima možemo ga smjestiti u jadranski bazen. Što se pak tiče vremena kada je nastao, to se može točno ustanoviti na temelju »Zlatnog broja« (*Numerus aureus*), koji je na početku kodeksa, gdje je za 1474. naznačen kao Zlatni broj 12, a za 1475. broj 13. Prema tome njegov nastanak možemo staviti u 1474. ili 1473. S tim razdobljem poklapa se i opća paleografska analiza.

2. *Psalterium diurnum et hymnarium, XV. stoljeće*

U prvom dijelu (ff 1–67) sadrži psalme raspoređene za pojedine dane u tjednu, a u drugom su dijelu (ff 68–93) psalmi za zajedničke službe mučenika i blagdan Svih svetih, dok su u trećem dijelu (ff 93–137) himni za pojedine blagdane kroz godinu i blagdane svetaca, među kojima prevladavaju franjevački sveci.

Pisan je na pergamentu gotičkom minuskulom (*Littera bononiensis*). Ima ukupno 137 listova veličine 410 x 167 mm, dakle namijenjen je korskom pjevanju. Tekst je pisan u jednom stupcu pod koralnim neumama, a na svakoj stranici ima 16 redaka. Veličina ispisanog dijela stranice je 355 x 367 mm. Marginalni prostori: lijevi 60, desni 95, gornji 60, donji 140 mm. Odnos površine stranice i ispisanog dijela iznosi dakle 1,78:1.

Uvezan je u drvene korice obložene smeđom kožom, s mjedenim okovom na uglovima i u sredini te mjedenim šiljcima po koricama i na rubovima. Istodoban je s kodeksom.

Gradual, Kirial, Antifonal, XV. + XVII. stoljeće, f 1r, inicijal »U«-nus ex duobus...
 Gradual, Kyrial, Antiphonal, 15 + 17 century, f 1r, initial »U«-nus ex duobus...

Iluminacija ovog kodeksa možemo prema veličini i kvaliteti podijeliti u tri vrste.

1. Veliki višebojni biljni inicijali (*Littera dominicalis*). Tim inicijalima počinju službe pojedinih dana psalterija, dok ih u himnariju nema. Ima ih ukupno 15, a veličina im je od 65 do 200 mm. Slova su rađena od biljnih elemenata arhitektonski stiliziranih (stupovi, kapiteli, lukovi), u zlatnom okviru s purpurnom unutrašnjošću. Unutar i oko slova razvija se bujan višebojni biljni ukras koji izlazi negdje više, a negdje manje i na marginalni prostor.

2. Dvobojni inicijali s grafijskim ornamentom (*Littera ferialis*). To su majuskulna gotička slova rađena naizmjenice u crvenoj i plavoj boji, s bijelim prazninama u zadebljanim dijelovima slova. Uz crvena slova ornament je u plavoj boji a uz plava slova ornament je u crvenoj boji. Ornament koji se nalazi unutar i oko slova sastoji se od snopova linija, kružića i vitičica. Tim inicijalima počinju pojedini psalmi, himni i drugi važniji dijelovi. Visina im je od 35 do 100 mm, a ima ih ukupno 194.

3. Mali dvobojni inicijali. Ti su inicijali slični onima opisanim pod br. 2, samo što su mnogo manji i bez ornamenta, a njima počinju pojedini reci psalama i himana.

Rukopis nema izravnih elemenata za dataciju, no paleografskim kriterijima možemo ga smjestiti u drugu polovicu XV. stoljeća.

3. *Graduale, Kyriale et Antiphonale, XV. + XVII. stoljeće*

U prvom dijelu (ff 1–34) nalaze se gradualne antifone za blagdane Bogorodice i svetaca kroz godinu, zatim (ff 34–85) gradualne antifone za zajedničke službe svetaca i Mandatum novum, a potom (ff 85–102) slijedi Kyriale. U drugom dijelu, koji ima vlastitu numeraciju, naknadnu (ff 1–61), nalaze se antifone brevijara za pojedine blagdane Bogorodice i svetaca kroz cijelu godinu. Sudeći prema izboru svetačkih blagdana kodeks je nesumnjivo franjevačkog podrijetla. Franjevački sveci dodani su istom rukom na kraju teksta, a to znači da je najprije prepisan neki kodeks »curiae Romanae«, a zatim pridodani franjevački sveci.

Pisan je na pergamentu kaligrafskom gotičkom minuskulom (*Littera bonnoniensis*). Na svakoj stranici je jedan stupac sa sedam redaka potpisanih pod koralne neume. Ima ukupno 163 lista; na početku nedostaje naslovni list, a na kraju nedostaje više listova. – Prvi dio, Graduale i Kyriale, pisan je u XV. stoljeću, a drugi dio, Antiphonale, u XVII. stoljeću, ali je razlika u pismu jedva zamjetljiva.

Isto, f 51v, inicijal »F«-ranciscus...
The same, f 51v, initial »F«-ranciscus...

Veličina stranice je 380 x 535 mm, a veličina ispisano dijela stranice 250 x 380 mm. Dakle, visina ispisano dijela stranice jednaka je širini stranice, a odnos stranice i teksta je 2:1, što je uobičajen kanon za koralne knjige.

Uvezan je u drvene korice obložene smeđom kožom u koju su slijepo utisnuti ornamenta geometrijskog, pleternog i stiliziranog biljnog sadržaja. Korice su na uglovima i u sredini okovane mjedenim okovom. Uvez je veoma oštećen, kao, uostalom, i cijeli kodeks.

I l u m i n a c i j e . Prvi dio kodeksa (Graduale i Kyriale) iluminiran je jednako kao Psalterij opisan pod br. 2, ali nema velikih višebojnih inicijala, nego samo dvije vrste Litterae ferialis. Čini se da ih je iluminirala ista ruka, ili barem radionica.

Drugi dio (Hymnarium) iluminirala je posve druga ruka, i to mnogo kasnije. Premda je tekst pisan savršeno oponašajući gotičku minuskulu XV. stoljeća, iluminacije odaju sasvim drugo stilsko nastojanje i izraz. – Slova su sastavljena od isprepletene dvoertne vrpce plave, zelene ili crvene boje, a praznine unutar i oko slova ispunjene su biljnim i životinjskim elementima veoma živih boja. Tim inicijalima počinju antifone pojedinih većih blagdana, a nalaze se na sljedeći mjestima:

f 1r »U«-nus ex duobus... (Blagdan Sv. Andrije),
f 14r »G«-audeat ecclesia... (Blagdan Sv. Antuna Padovanskog),
f 33r »A«-ssumpta est... (Blagdan Uznesenja Marijina),
f 42v »F«-ranciscus vir... (Blagdan Sv. Franje),
f 51v »T«-radent enim vos... (Zajedničke službe apostola).

Posebno raskošno izvedeni su inicijali »U« na f 1r (sl. 3) i »F« na ff 42v (sl. 4).

Sudeći prema motivima, kompoziciji i koloritu kojima su rađeni ovi inicijali, možemo ih pripisati iluminatoru glasovitih dvaju kodeksa koji se čuvaju u franjevačkom samostanu na Poljudu u Splitu, fra Boni Razmiloviću. Budući da su ovi ovdje mnogo manji i jednostavniji nego oni u Splitu, vjerojatno je fra Bono na njima tek »učio« svoje umijeće koje je vrhunac dostiglo na splitskim psaltirima.

Nemamo izravnih elemenata za dataciju, pa se moramo osloniti na paleografske i stilske kriterije. – Paleografskim kriterijem prvi dio (Graduale i Kyriale) možemo smjestiti u drugu polovicu XV. stoljeća. Drugi pak dio (Antiphonale) stilskim kriterijem možemo pripisati fra Boni Razmiloviću, i to u njegovim mladim danima, oko 1760. godine. (Splitski kodeksi iluminirani su 1670. i 1675.)

Gradual iz 1736, naslovna stranica
Gradual from 1736, front page

4. Hymnarium ... pro choro S. M. Gratiarum Phariae, 1736.

Njegov puni naslov glasi »Hymnarium novum et emendatum pro choro S. M. Gratiarum Phariae«, a sadrži najprije himne za blagdane opće Crkve (ss 1–39), zatim himne i antifone za blagdane franjevačkih i dalmatinskih svetaca (ss 40–99) te na kraju Kyriale (ss 100–114).

Ima ukupno 114 listova izvornog teksta te 5 listova naknadno umetnutih. Veličina stranice je 297 x 437 mm, a veličina ispisanog dijela stranice 240 x 340 mm.

Tekst je pisan na papiru, humanističkom minuskulom. Na svakoj stranici ima po 6 redaka, potpisanih pod koralne neume. (Na stranicama 68–94 crtovlje ima pet crta.)

I l u m i n a c i j e su veoma jednostavne, a sastoje se od imitacije tiskanih majuskulnih slova obojenih žuto, crveno i plavo, bez nijansi, a oko slova je veoma škrt grafijski ornament. Tim inicijalima počinju tekstovi pojedinih blagdana, i to manjim majuskulnim slovima, naizmjenice crvenim, plavim i žutim bez ornamenta.

Iako umjetnička vrijednost ovog kodeksa nije osobito visoka, ovdje ga donosimo zbog dva razloga. U prvom redu jer je to primjer rukopisnih koralnih knjiga daleko nakon pronalaska tiska, a i zato jer je to jedan od rijetkih potpisanih i datiranih kodeksa. Kako stoji na dnu naslovne stranice, napisao ga je i Bogu posvetio fra Antun Seghet (ili iz Segeta) 1736. (»F. Antonius Seghet scrip. et Deo O. M. dedicavit«, »MDCCXXXVI«) (sl. 5).

Inkunabula, Summa confessorum »Defecerunt«, naslovna stranica
Inkunabulum, Summa confessorum »Defecerunt«, front page

5. Iluminirane inkunabule

U ovom samostanu čuva se pedesetak inkunabula,³ od kojih su mnoge naknadno iluminirane rukom. Uglavnom je raskošno iluminirana naslovna stranica i još pokoji inicijal poslije toga, a zatim se iluminator »umorio« i ostaju prazna mjesta ili tek sitna tiskana slova. Kao primjer donosimo inkunabulu Summula Confessorum... »Defecerunt...« Antoninus Florentinusa, tiskanu u Veneciji 1476. (sl. 6). Inicijal »D« iluminiran je veoma bujnim višebojnim biljnim ornamentom koji ispunja sve marginalne prostore prve stranice. Unutar slova na plavoj pozadini naslikan je lik autora Antonina.

Stari Grad:: dominikanski samostan

Graduale, početak XV. stoljeća

Bez signature. Izložen u vitrini biblioteke.

Sadrži gradualne psalme za dane kroz godinu, blagdane svetica i zajedničke službe svetica.

Pisan je na pergamentu, kaligrafskom gotičkom minuskulom, potpisanom pod koralne neume.

Ima ukupno 181 list pergamenta i 4 lista papira. Veličina stranice je 255 x 367 mm, a veličina ispisanog dijela stranice je 170 x 264 mm – odnos 2:1.

Uvezan je u drvene korice obložene tkaninom od brnistre i pergamentom.

Vrboska, kanonske tablice, XVIII. stoljeće, detalj
 Vrboska, canon tables, 18th century, detail

I l u m i n a c i j e se sastoje od inicijala (Littera ferialis), od kojih su jedni (kojima počinju pojedini blagdani) dvobojni, crvena i plava boja sa zubčastom granicom, sa crveno-plavom grafijskom ornamentikom unutar i oko slova. Druga vrsta inicijala (kojima počinju pojedini reci) jednostavna su crvena i plava slova, naizmjenice, sa sitnim grafijskim ornamentom.

Nema izravnih elemenata za dataciju. Dominkanskog je podrijetla, a paleografskom analizom možemo ga staviti na početak XV. stoljeća. – Na hrptovima pojedinih svešćića su pojačanja (zakrpe) nekog starijeg kodeksa pisanog na pergamentu u XIV. stoljeću, koji također imaju dvobojne inicijale s gustom grafijskom ornamentikom.

Bilješke

1

Tekst vizitacije nalazi se u Archivio segreto Vaticano (29, 53), a u dijevovima je objavljena u više navrata, kao npr. **I. Vitezić**, *La prima visita apostolica posttridentina in Dalmazia (nell'anno 1579.)*, Roma, 1957; **D. Domančić**, *Valierova vizitacija na otoku Hvaru i Visu*, Arhivska građa otoka Hvara, I, Hvar, 1961; **A. R. Filipi**, *Ninska crkva u dokumentima iz 1597. i 1603*, Radovi JAZU u Zadru, br. 16–17, Zadar, 1968.

2

Prvi je o ovim rukopisima pisao **H. Folnesics**, *Die illuminierte Handschriften in Dalmatien*, Leipzig, 1917, str. 119–120, ali škrto opisuje samo dva prva od ovdje navedenih. – Neke od njih još samo nabrajaju **V. Brusić**, *Hrvatska straža*, Zagreb, 1934. i **D. Berić**, *Uredjenje i smještaj biblioteke franjevačkog samostana u Hvaru*, Bilten Historijskog arhiva komune Hvarske, br. 3–4, Hvar, 1961. O Razmilovićevu Kyrialu posebno opširno je pisao **K. Prijatelj**, *Hvarski inicijali fra Bone Razmilovića*, Studije o umjetninama u Dalmaciji IV, Zagreb, 1983.

3

J. Badalić, *Inkunabule u Hrvatskoj*, Zagreb, 1952.

Summary Anđelko Badurina Illuminated Manuscripts of the Island of Hvar

In 1579 apostolic visitor A. Valier listed over 30 missals and 20 other chorale books in churches on the island of Hvar, which were printed according to the Tridentine reform. That means that some one hundred years earlier, before Gutenberg, there was approximately as many manuscript liturgical books on this island, which were as a rule illuminated. Only a small number of all this material has been preserved until the present day, 4 in the Franciscan monastery in Hvar and 1 in the Dominican monastery in Stari Grad.

Franciscan monastery in Hvar

1. Breviarium romanum, 1474, illuminated with simple two-coloured initials.
2. Psalterium diurnum et Hymnarium, 15th century. Illuminated with multi-coloured vegetable and simple two-coloured initials.
3. Graduale, Kyriale et Antiphonale, 15th + 17th century. The first part, written in the 15th century, is illuminated with simple two-coloured initials, and the second part, written in the middle of the 17th century, was illuminated by father Bono Razmilović with multi-coloured vegetable and watted initials.
4. Hymnarium pro choro S. M. Gratiarum Phariae, 1736. Written and illuminated with simple single-coloured initials by father Antun from Seget in 1736.
5. Fifty incunabula, many of which are illuminated by hand especially on the front pages, are kept in this monastery. Summa confessorum »Defecerunt« is particularly elaborately illuminated.

Dominican monastery in Stari Grad

One Gradual from the early 15th century illuminated with simple red and blue initials is kept in this monastery.